

УДК 378

В.В. Гуцол
м. Вінниця, Україна

СУТЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЇЇ ФОРМУВАННЯ В СТУДЕНТІВ

Постановка проблеми. Взаємодія людини і природи, суспільства і місця його існування в умовах бурхливого зростання промислового виробництва з існуючими багатовідходними технологіями досягла граничних критичних форм і розмірів. Це призвело до необхідності активізації екологічної науки і підвищення ефективності екологічної освіти і виховання для порятунку людства, природи, рослинного і тваринного світу, середовища життя від наростаючої загальнопланетарної кризи. У зв'язку із загостренням екологічної кризової ситуації з другої половини двадцятого століття почалося інтенсивне дослідження проблем екологічної освіти і виховання.

Аналіз наявних досліджень проблеми. В рамках соціально-філософського напряму аналізуються суть екологічної культури, її структура, місце в системі загальнолюдської культури, простежуються основні шляхи її розвитку (В. Вернадський, І. Герасимов, Е. Гирусов, А. Галєєва, М. Курок, Д. Ліхачев, А. Моїсєєв, К. Шилін). Проблема розвитку екологічної культури особистості у філософському аспекті відображена в дослідженнях А. Горєлова, Н. Ігнатовського, Т. Казанцевої, В. Мангасаряна, А. Маслєєва, І. Солдаткіної, М. Фоміної, Н. Харменкова та ін. Екологічна культура визнається одним із чинників гармонізації взаємодій суспільства і природи, виступає умовою природоохоронної та природовідтворювальної діяльності (Е. Гирусов, А. Корнєєва, А. Ліходієвський і ін.)

Зміст численних публікацій, присвячених проблемі формування екологічної культури (О. Анісимов, Г. Каропа, Е. Когай, С. Дерябо, С. Глазачев, А. Захлебний, І. Зверєв, О. Козлова, Б. Ліхачов, А. Урсул, В. Ясвін), відображає спільність думок дослідників про те, що ознакою високої культури є взаємодія соціального і природного. Тому екологічну культуру дослідники визначають як підсистему загальної культури, в якій знаходить віддзеркалення взаємодія суспільства і природи, завдяки чому досягається стабільність соціоприродної системи.

Багато сучасних науковців (Е. Гусинський, І. Гайсин, С. Глазачев, І. Зверєв, Л. Лук'янова, І. Сураєгіна, Г. Усова та ін.) впевнені, що формування екологічної культури має стати кінцевою метою екологічної освіти і виховання. Психологічні аспекти формування екологічної культури аналізуються в дослідженнях Н. Верєсова, С. Дерябо, В. Льовіна та інших, де увага спрямована на вивчення внутрішніх механізмів цього процесу. Спроби розглядати екологічну освіту і виховання в системі чинників розвитку особистості робилися в працях С. Глазачєва, Н. Романенко, А. Сидельковського та ін.

Невирішені аспекти проблеми. Разом з тим, у розкритті суті поняття *екологічна культура* простежуються значні відмінності, що зумовлює необхідність уточнення самого поняття і виявлення його структури. Формування і розвиток екологічної культури особистості вимагає переорієнтації всієї системи освіти на нову екогуманітарну парадигму, що передбачає пріоритетність екологічного знання як гуманітарного і соціоприродного компонентів загальної і професійної освіти.

Мета статті – розкрити суть екологічної культури майбутнього фахівця, проаналізувати різні підходи до її формування в студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У філософській, психологічній і педагогічній літературі виділені різні елементи екологічної культури. Одні дослідники (Н. Бірюкова, С. Глазачев, С. Дерябо, А. Захлебний, Н. Реймерс, І. Сураєгіна, Д. Теплов, В. Ясвін), спираючись на філософські положення про взаємодію людини, суспільства і

природи, вважають, що культуру характеризують свідомість, екологічна освіченість, відносини, цінності, поведінка, мислення, світогляд, природоохоронна діяльність. Інші дослідники (С. Аніськин, К. Богачов, Н. Карпова, А. Борисенко, Л. Макарова, Е. Морозова, Л. Нарановий, К. Настінова), ґрунтуючись на психологічній концепції, включають у дане поняття екологічні оцінки, екологічно активну позицію, екологічну установку, екологічну етику, екологічну відповідальність.

Екологічна культура в працях науковців виступає як сукупність досвіду взаємодії людини з природою, що забезпечує виживання і розвиток людини, виражена у вигляді теоретичних знань і способів практичних дій у природі та суспільстві, моральних норм, цінностей і культурних традицій. На думку Н.Тарасенко, екологічна культура суспільства охоплює культурні традиції, життєвий досвід, духовні якості та моральну оцінку ставлення людини до навколишнього середовища [7]. Як сукупність знань, умінь, соціальних та інженерних норм, користуючись якими людина усвідомлює себе як частину природного середовища і відповідального за його збереження суб'єкта трактує екологічну культуру Н. Реймерс [5].

Екологічна культура – це тип життєдіяльності людини та її взаємовідносин з навколишнім середовищем, що сприяють здоровому способу життя, стійкому соціально-економічному розвитку, екологічній безпеці країни і кожної людини. Вона є засобом самоорганізації сутнісних сил людини в умовах конкретного природного середовища.

Основоположним принципом екологічної культури можна вважати принцип відповідності соціального та природного в рамках єдиної системи. Встановлення цієї відповідності в усіх сферах суспільного життя сприяє, з одного боку, його екологізації, а з іншого – гармонізації самої суспільної системи. Екологічна культура виражає міру освоєння суб'єктом природоперетворювальної діяльності, відповідності соціального та природного як складових єдиної системи. Вона сприяє також гармонізації взаємовідносин суспільства та природи і формуванню нового типу особистості – людини епохи ноосфери.

Найважливішим показником екологічної культури є визнання багатоманітної матеріальної, етично-естетичної і пізнавальної цінності природи. Отже, основною метою екологічної освіти і виховання є формування системи наукових знань, поглядів і переконань, що забезпечують становлення відповідального і діяльного ставлення до навколишнього середовища.

Одним із найважливіших критеріїв екологічної культури особистості є наявність у неї знань у галузі особливостей функціонування системи «людина – суспільство – природа», а також сформованих навичок, умінь, звичок, досвіду організації, проведення та участі в природоохоронній діяльності.

Екологічна культура вбирає в себе практичний і духовний досвід забезпечення виживання і соціального прогресу особистості і суспільства. Усвідомлення людьми того, що вони повинні виконувати певну біосферну функцію, складає головну парадигму екологічного світогляду і основний стрижень екологічної культури.

Із сказаного можна зробити висновок, що екологічна культура є інтегральною категорією, що вбирає в себе достатньо багато складових. У її структурі можна визначити принаймні чотири взаємозв'язаних і взаємопроникаючих компоненти: когнітивний, емоційно-естетичний, ціннісно-смісловий і діяльнісний.

Дослідження показують, що базисом (фундаментом) високої екологічної культури є, насамперед, відповідна екологічна свідомість. Звідси витікає наступне формулювання поняття екологічної культури. Екологічна культура – це процес і результат формування екологічної свідомості особистості, що відображає нерозривну єдність між сукупністю знань, уявлень про природу, емоційного і ціннісного ставлення до неї (внутрішня культура) і відповідних умінь, навичок, потреб взаємодії з нею (зовнішня культура), заснований на гармонізації взаємозв'язків у системі «природа-людина».

Сказане вище свідчить про відсутність єдності в думках дослідників у питаннях розуміння суті і структури екологічної культури особистості, що зумовлює множинність підходів до визначення компонентного складу екологічної культури.

Екологічна культура – це новий спосіб єднання людини з природою на основі відповідального ставлення до неї. Екологічна культура – це і знання, що стосуються основних закономірностей і взаємозв'язків в природі і суспільстві, це і емоційні переживання, і емоційно-ціннісне та діяльнісно-практичне ставлення до природи, суспільства, до дійсності. Вона формується в інтеграції трьох напрямів: екологічної свідомості, етично-естетичного і діяльнісно-практичного ставлення. Іноді екологічну культуру розглядають як багатовимірний цілісний компонент інтелектуальної і духовної культури особистості, що забезпечує їй творчу самореалізацію в осмисленні і розв'язуванні екологічних проблем. Екологічна культура – це і рівень сприйняття людьми природи, навколишнього світу і ставлення людини до світу.

Отже, в екологічній культурі необхідно виділяти мотиваційно-цільовий, змістовий, операційний, естетичний, валеологічний, етичний, емоційно-вольовий, етнокультурний і особистісний компоненти. Різноманітні підходи до вивчення екологічної культури як системи цінностей людини створили можливість різних інтерпретацій цього терміну, що включає:

- екологічну свідомість, переконання, стиль життя;
- екологічний світогляд, світобачення;
- екологічну поведінку і діяльність щодо створення матеріальних і духовних цінностей;
- екологічні знання і мову науки;
- систему моральних еколого-культурних цінностей;
- екологічно чисті виробництва і продукцію, що випускається ними;
- екологічні установи і організації, що мають наукову, педагогічну, управлінську, практичну спрямованість;
- оптимальні норми і способи взаємодії суспільства і навколишнього середовища;
- систему еколого-соціальних відносин у суспільстві.

Всі ці компоненти визначають екологічну культуру як невід'ємну частину загальнолюдської культури і основний чинник мотивації людини до здорового способу життя, шанобливого ставлення до природи, відповідальної поведінки в навколишньому середовищі.

Аналіз і узагальнення думок дослідників дозволили з'ясувати, що до основних елементів екологічної культури входять *екологічні знання, екологічна свідомість, екологічна діяльність і ціннісне ставлення до природи.*

Таким чином, аналіз наявних визначень поняття і узагальнення думок різних дослідників дозволили уточнити суть екологічної культури як *значущого в соціальному плані новоутворення, що відображає сформованість екологічної свідомості особистості, оволодіння нею певною сумою екологічних знань, що дозволяють цілеспрямовано здійснювати екологічну діяльність, керуючись ціннісним ставленням до природи.*

Проте цих важливих теоретичних і методологічних підстав для практичних змін в екодіалозі людини та природи явно недостатньо. Реальна ситуація не поліпшується, а постійно погіршується. Очевидно, що вона не зміниться до кращого, поки вся світова спільнота, її соціальні інститути, держави не візьмуть на озброєння принципово іншу методологію і відповідні їй інноваційні технології корінної зміни в екологічному вихованні. Для цього необхідним є створення передової системи екологічної освіти, в основі якої мають бути прогресивні інноваційні педагогічні та інформаційно-комунікаційні.

Національна стратегія розвитку екологічної освіти передбачає широку орієнтацію на екогуманітарну парадигму. Головною її метою є створення єдиної системи неперервної

екологічної освіти в країні. Вона визначає основні рівні і напрями екологічної освіти, а також роль різних установ в екологічній освіті і формуванні на її основі екологічної культури особистості.

Екологічне навчання в Україні є необхідною ланкою в системі підготовки і підвищення кваліфікації кадрів різних спеціальностей і посадових категорій. Мета екологічного навчання – підвищення загальної екологічної культури працівників і накопичення спеціальних знань, необхідних у конкретних напрямках діяльності. З метою підвищення екологічної культури суспільства і професійної підготовки фахівців в Україні створюється система загального комплексного і неперервного екологічного виховання та освіти, що охоплює весь процес дошкільного, шкільного виховання та навчання, професійної підготовки фахівців в освітніх установах середньої і вищої професійної освіти, їх перепідготовки.

Формування екологічної культури всіх верств населення передбачає усвідомлення заміни технократичної ідеї розвитку на екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого і неживого в складноорганізованій глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку. Дієвим засобом формування екологічної культури є екологічна освіта, екологічне виховання і екологічна діяльність. Професійна екологічна освіта має дати фахівцю повні знання про вплив його діяльності на довкілля, стати органічною частиною професійної освіти всіх рівнів. Сучасна екологічна освіта орієнтована на створення системи неперервної екологічної освіти, суть якої полягає в її основних цілях: розвиток екологічної свідомості і мислення, екологічної культури особистості та суспільства, відповідального ставлення кожної людини до природи [4, с.133].

Для якої б діяльності не готувався фахівець, він має володіти екологічною етикою і екологічною культурою. І якщо передавання знань, умінь, навичок – завдання фахівців, то формування ставлення до природи, цілей і мотивів взаємодії з нею, готовності вибрати екологічно доцільні стратегії діяльності – завдання всіх педагогів. Тому екологізація професійної освіти розглядається як важлива сучасна тенденція. Екологізація наукового пізнання, що лежить в основі процесу екологічної освіти і додає цій системі екологічну орієнтацію, є сьогодні однією з найважливіших суспільних потреб. Реалізація такої соціальної потреби передбачає наступний алгоритм:

1. Посилення еколого-світоглядного навантаження освіти.
2. Розробка спеціальних курсів на основі досягнень загальної та соціальної екології.
3. Екологізація дошкільної, початкової, середньої і вищої освіти.
4. Підготовка фахівців з високим рівнем екологічної культури.

Розглянемо різні підходи, що застосовуються навчальними закладами в процесі формування екологічної культури майбутніх фахівців. Аналіз зарубіжного досвіду формування екологічної культури майбутнього фахівця свідчить, що в США, наприклад, діє система неперервної екологічної освіти, а також чітко визначені й науково обгрунтовані дидактичні основи формування системи екологічної підготовки студентів вищих навчальних закладів. Екологічна освіта у США вже давно перейшла зі сфери дискусійної в площину її практичної реалізації. Основним у підході до змісту екологічної освіти майбутніх фахівців є імператив: людина – частина природи, вона або загине разом із нею, або відшукає шляхи порятунку.

В американській системі екологічної освіти домінуючим є міжпредметний підхід, згідно з яким екологічна освіта розглядається на основі міждисциплінарного діалогу між системами знань – знань, що відносяться до біофізичних і гуманітарних наук, традицій, досвіду, здорового глузду тощо. Вимоги до міжпредметного характеру екологічної освіти у США відображені в законі про освіту в галузі навколишнього середовища і в низці шкільних документів. У практиці американських шкіл міжпредметність екологічної освіти засвідчується змістом навчальних програм, які передбачають включення інформації щодо охорони природи в усі предмети шкільного курсу, встановлення зв'язків між природничими і

гуманітарними дисциплінами та інтеграцію програм екологічної освіти на всіх етапах навчання. Міждисциплінарний підхід до екологічної освіти характерний і для коледжів та університетів США. Це підтверджує здійснений нами аналіз Міждисциплінарної професійної програми для бакалаврів II ступеня дворічної освіти Бейлорського університету та Міждисциплінарної професійної програми природоохоронного курсу Мічиганського технологічного університету [8]. У програмах цих університетів простежується поєднання змісту навчального матеріалу з основ екології та спеціалізованих дисциплін відповідного профілю. *Міждисциплінарний підхід* до екологічної освіти характерний і для вищих технічних навчальних закладів інших держав. Він має прихильників також у Європі, зокрема в Німеччині, Великій Британії.

Проте сучасні наукові пошуки, спрямовані на вдосконалення екологічної освіти, свідчать про певну обмеженість міждисциплінарного підходу в реалізації широкомасштабних завдань екологічної освіти. Ми дійшли такого висновку, аналізуючи інші підходи до виховання екологічної культури, в яких екологічна освіта розглядається через призму сформованості ставлення людини до навколишнього середовища. На думку деяких дослідників, докільля доцільно розглядати в багатьох аспектах, а саме: як природу, частиною якої ми є, від якої залежить наше життя, і яка потребує належної оцінки, уважного ставлення до себе і збереження; екологічна освіта спонукає до дослідження зв'язків між самобутністю народу, його культурою, з одного боку, і природою – з іншого, та змушує усвідомлювати, що і через природу ми розкриваємо нашу культурну самобутність; як природний ресурс, який потребує управління і справедливого розподілу між нинішнім і майбутніми поколіннями, в суспільстві та між суспільствами; як проблему, яку необхідно розв'язувати або ж попереджувати; як екосоціосистему, тлумачення якої потребує системного осмислення і визнання зв'язків між минулим, сучасним і майбутнім, між локальним і глобальним, між способом життя і здоров'ям людей і навколишнім середовищем тощо; як місце проживання, що потребує нового погляду не лише на себе самого, а й на свою належність до певної соціальної групи; проектування навколишнього середовища з метою підвищення комфортності, безпеки, корисності для здоров'я, соціальної взаємодії і таке інше; як біосферу, в якій необхідно жити разом упродовж тривалого часу, що відповідно спонукає до більш глибокого пізнання шляхів розвитку людської спільноти.

Сучасна екологічна освіта вимагає глибоких змін і участі в її організації та здійсненні всього освітнього співтовариства. Екологічну освіту вже не можна обмежувати рамками міждисциплінарного підходу та діалогу між системами знань, а необхідно тісніше пов'язати зі сферами біофізичних наук і технологій [6, с. 1-4].

Важливим напрямом підготовки майбутніх інженерів в університетах США є залучення студентів до науково-дослідної роботи з метою розвитку навичок самостійного екологічного мислення. Американські педагоги вважають, що самостійна пізнавальна діяльність – це єдиний правильний шлях до розвитку самостійного творчого мислення, до досягнення високого рівня самоорганізованості. Вона, крім того, сприяє формуванню вміння та бажання брати на себе відповідальність у будь-якій сфері професійної діяльності. Діяльна участь у науково-дослідній роботі, самостійний науковий пошук слугують свідченням високої пізнавальної активності студентів.

Дослідницька робота студентів є одним із важливих засобів підвищення якості підготовки фахівців, вона сприяє виробленню навичок творчого підходу до розв'язання проблем, пов'язаних з екологією. Науково-дослідна робота студентів із проблем екології розглядається науковцями як органічна складова цілісної системи професійної підготовки фахівця.

Науково-дослідницький підхід здійснюється в рамках гносеологічно-діяльнісної моделі як найпоширенішої в екологічній підготовці фахівців. Він передбачає три рівні дослідної діяльності: на першому рівні викладач ставить проблему і пропонує студентам метод її

розв'язання; на другому рівні викладач лише ставить проблему, а студент самостійно обирає метод її розв'язання; на третьому, вищому, рівні студент ставить проблему і здійснює пошук методів її розв'язання.

Найпоширенішими формами науково-дослідної роботи студентів є: студентські науково-дослідні гуртки; студентські творчі проблемні групи, що виконують дослідження з проблем, пов'язаних із науковими інтересами як окремих викладачів, так і кафедр у цілому; участь у наукових конференціях і конкурсах різних рівнів; проведення робіт поза межами університету, співробітництво з різними екологічними центрами; участь у міжнародних програмах і конкурсах; дослідна робота за індивідуальним планом.

Саме в стінах ВНЗ студенти залучаються до науково-дослідної роботи, до творчого пошуку вирішення проблем навколишнього середовища. Навчально-дослідницька діяльність студентів забезпечує формування всіх компонентів екологічної культури. Отже, однією з педагогічних умов, що сприяють підвищенню екологічної культури студентів, є заохочення міждисциплінарних науково-дослідних робіт, що мають екологічну спрямованість, а також проведення заходів щодо презентації екологічних робіт.

Необхідно зазначити, що для проведення екологічних досліджень студентам американських університетів створено належні організаційно-педагогічні умови, матеріально-технічне забезпечення самостійної творчої пошукової роботи на високому рівні: лабораторії обладнано за останнім словом техніки, чудові бібліотеки, лазерні відео-диски, комп'ютери, що об'єднані в федеральну інформаційну мережу, сотні різноманітних навчальних супутникових програм тощо. До субсидування та фінансування цих досліджень активно залучаються корпоративні й урядові спонсори.

Поза сумнівом додатковою педагогічною умовою підвищення екологічної культури студентів є створення в університеті екологічного виховуючого середовища, екологічного центру. Саме педагогічне середовище робить значний вплив на поведінку особистості, тобто на прояв не лише внутрішньої, але і зовнішньої екологічної культури. Екологізоване педагогічне середовище є умовою і засобом формування ціннісного ставлення до природи.

У психології (Б. Ананьєв, А. Асмолов, Л. Божовіч, А. Леонтьєв, В. Мясищев, Р. Немов і ін.) ставлення розглядається як психологічний зв'язок людини з різними сторонами об'єктивної дійсності, що виражається в його діях, реакціях і переживаннях. Це дозволяє виділити як компонент екологічної культури ціннісне ставлення до природи. Екологічні цінності, що полягають в естетичному, пізнавальному, етичному і практичному ставленні до природи, впливають на поведінкові реакції. Ціннісне ставлення до природи означає осмислення особистістю екологічних проблем і готовність включитися в різні практичні дії із збереження природного середовища [1], а тому для формування екологічної культури студентів оправданим є застосування *аксіологічного підходу*.

Екологічна культура виступає регулятором екологічної діяльності майбутнього фахівця [3]. Специфіка функціонування екологічної діяльності зумовлюється тим, що вона пронизує всі компоненти культури і спрямована на гармонізацію соціоприродних відносин. Екологічна культура є, за своєю суттю, своєрідним «кодексом поведінки», що лежить в основі екологічної діяльності. Вона включає в себе певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людиною себе в природі, культурні традиції, життєвий досвід, моральні почуття та моральну оцінку ставлення людини до природи. Еколого-орієнтована діяльність, організована в рамках професійної підготовки, сприяє усвідомленню майбутніми фахівцями своїх можливостей впливу на природу щодо її збереження. Тому в багатьох ВНЗ для формування екологічної культури студентів практикується *діяльнісний підхід*.

Отже, формування екологічної культури – складна науково-педагогічна проблема. Під час її розв'язання важливо враховувати інтегративний характер екологічних знань, вони є синтезом знань технічних, технологічних, біологічних, географічних, філософських, психологічних та інших [2]. Проведений нами аналіз екологічної підготовки фахівців у

різних ВНЗ України та інших держав дає підстави стверджувати, що в змісті й організації професійної підготовки необхідно застосовувати міждисциплінарний, аксіологічний, науково-дослідницький і діяльнісний підходи в комплексі.

Література:

1. Глухова Г.Г. Аксіологічний підхід до формування екологічної культури студентів вищої технічної школи / Глухова Г.Г. // Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Випуск 45. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. – С.203-208.
2. Єфіменко Н.Г. Особливості формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти: Автореф. дис.... канд.пед наук / Єфіменко Н.Г. – 13.00.04. – Харків, 2000. – 18 с.
3. Лук'янова Л.Б. Сучасні підходи до формування екологічної компетентності фахівців / Л.Б.Лук'янова // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, досвід, проблеми: Зб.наук. праць. – Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. – Вип.17. – С.60-70.
4. Павленко И.Г. Организация творческой активности студентов в процессе формирования экологической культуры / Павленко И.Г. // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Педагогіка, психологія і соціологія. – Донецьк: ДВНЗ «ДонНТУ», 2008. – С.132-135.
5. Реймерс Н.Ф. Экология: теория, законы, правила, принципы и гипотезы. – М.: Россия молодая, 1994. – 367 с.
6. Сове Л. Экологическое образование: возможности и ограничения // Контакт: Бюлетень ЮНЕСКО – ЮНЕП по образованию в области окружающей среды. – 2002. – Т. XXVII. – № 1-2. – С. 1-4.
7. Тарасенко Н.Ф. Природа, технологія, культура: філософсько-мировоззренческий анализ / Тарасенко Н.Ф. – К.: Наукова думка, 1985. – 256 с.
8. Швед М. Екологічна едукція за кордоном і в Україні: Монографія /М. Швед. – Львів: Видавництво «Світ». – 1997. – 115 с.

Ключові слова: екологічна культура, екологічна підготовка студентів, екологічні проблеми.

Рассмотрена взаимосвязь и взаимообусловленность экологической культуры и профессиональной подготовки.. Выявлены пути и способы формирования экологической культуры будущих специалистов.

Intercommunication and interconditionality of ecological culture and professional preparation of students is considered. Ways and methods of forming of ecological culture of future specialist are exposed.